

הרב עדו רכניץ

היכולת לאכוף את חוקי התורה בהדרגה

מבוא

מצוות התורה הן חוקים מחייבים, כשם שחוקי המדינה הם חוקים מחייבים. מובן שמקור הסמכות של שתי מערכות החוקים שונה מהותית. לחוקי התורה מקור סמכות אלוהי, ואילו לחוקי המדינה מקור סמכות אנושי. אבל המשותף לשתי המערכות הוא ששתיהן רואות את עצמן מערכות מחייבות.

במדינת ישראל מערכת אכיפת החוק כוללת את פרקליטות המדינה ואת משטרת ישראל - שני מוסדות שאינם כפופים מנהלית לבתי המשפט. בהתאם לכך גם ראש התביעה הכללית, קרי היועץ המשפטי לממשלה, הוא סמכות עצמאית הממונה על ידי הממשלה, ואינו כפוף מנהלית לבתי המשפט; וכך גם מפכ"ל המשטרה. ככלל אפשר לומר שמערכת אכיפת החוק היא חלק מהרשות המבצעת (הממשלה), ואינה חלק מהרשות השופטת. גם רשות האכיפה והגבייה (הידועה בשמה 'ההוצאה לפועל') הוצאה ממערכת בתי המשפט והוכפפה ישירות לשר המשפטים. למצב זה משמעות רבה, שכן במידה רבה היא מותירה את הסמכות להחליט היכן להשקיע את מאמצי האכיפה בידי הרשות המבצעת, ולא בידי הרשות השופטת.

כך הוא בחוקי המדינה. על רקע זה עולה השאלה מיהו המוסד הציבורי המופקד על הנושא של אכיפת חוקי התורה על פי ההלכה. עוד, עולה השאלה האם אפשר לאכוף את חוקי התורה בהדרגה או שמא יש חובה מוחלטת לאכוף הכול בבת אחת (ובדלית ברירה במציאות ימינו, לא לאכוף כלל).

א. סמכות בתי הדין בתחום האכיפה

ישנם כמה מקורות שעולה מהם שיש למערכת המשפט - קרי לבתי הדין - סמכות בשאלת אכיפת חוקי התורה. וכך פסק הרמב"ם (הל' סנהדרין פ"א ה"א):

מצות עשה של תורה למנות שופטים ושוטרים בכל מדינה ומדינה ובכל פלך ופלך שנאמר: שופטים ושוטרים תתן לך בכל שעריך. שופטים - אלו הדיינים הקבועין בבית דין ובעלי דינין באים לפניהם, שוטרים - אלו בעלי מקל ורצועה והם עומדים לפני הדיינים המסבבין בשווקים וברחובות ועל החנויות לתקן השערים והמדות ולהכות כל מעוות וכל מעשיהם ע"פ הדיינים וכל שיראו בו עוות דבר מביאין אותו לבית דין ודין אותו כפי רשעו.

לדברי הרמב"ם, השוטרים כפופים לדיינים, 'וכל מעשיהם על פי הדיינים'.¹ סמכות זו של בתי הדין מאפשרת להם למרבה ההפתעה גם לוותר על האכיפה. וכך כותב

1. וראו עוד: רמב"ם, הל' יום טוב פ"ו הכ"א; שם, הל' גניבה פ"ח ה"כ.

הרמב"ם (הל' סנהדרין פי"ד הי"ג):

ארבעים שנה קודם חרבן בית שני בטלו דיני נפשות מישראל אף על פי שהיה המקדש קיים, מפני שגלו הסנהדרין ולא היו שם במקומן במקדש. בגמרא מוסברת החלטה זו של הסנהדרין כך (עבודה זרה ח ע"ב): מאי טעמא? כיון דחזו דנפישו להו רוצחין ולא יכלי למידן, אמרו: מוטב נגלי ממקום למקום כי היכי דלא ליחייבו.

כיוון שהתרבו הרוצחים, החליטה הסנהדרין לעזוב את מקומה ובכך למנוע מעצמה את הצורך לדון את הרוצחים. החלטה זו מלמדת שני דברים: האחד, בסמכות הסנהדרין להחליט על היקף האכיפה של חוקי התורה, וביכולתה למנוע מעצמה את היכולת לדון את החוטאים. השני, שמערכת המשפט ואכיפת החוק מטרתה לכפות את החוק על המיעוט שעובר עליו. אולם אם הפרת החוק הופכת לנורמה, אין משמעות לאכיפת החוק, ולכן הוחלט להפסיק אותה.

חשוב להדגיש שאין הכוונה כאן למתן לגיטימציה לעצם מעשה העברה, אלא רק להפסקת האכיפה. הדבר מוכח בברור מהדוגמא של התרבות הרוצחים, שהרי לא עולה על הדעת שתופעת התרבותם תכשיר את הרצח. מכאן נלמד שבתי הדין יכולים להחליט גם על אכיפה הדרגתית של חוקי התורה ואין הכרח לאכוף את החוקים בבת אחת.

ב. סמכות השלטון בתחום האכיפה

למרות מה שנאמר עד כה ובנוסף עליו, ישנם מקורות רבים מאוד המראים שגם לשלטון יש סמכות לאכיפת חוקי התורה ואחריות על כך. ראשית, יש למלך סמכות להעניש את הפושעים שלא נענשו במסגרת בתי הדין, כפי שפסק הרמב"ם (הל' רוצח ושמירת הנפש פ"ב ה"ד):

וכל אלו הרצחנים וכיוצא בהן שאינן מחוייבים מיתת בית דין אם רצה מלך ישראל להרגם בדין המלכות ותקנת העולם הרשות בידו, וכן אם ראו בית דין להרוג אותן בהוראת שעה אם היתה השעה צריכה לכך הרי יש להם רשות כפי מה שיראו.

אולם מעבר לכך, מוכח מדברי הרמב"ם על מלך המשיח שסמכות זו כוללת גם את אכיפת כלל חוקי התורה (רמב"ם, הל' מלכים פי"א ה"ד):

ואם יעמוד מלך מבית דוד הוגה בתורה ועוסק במצוות כדוד אביו, כפי תורה שבכתב ושבבעל פה, ויכוף כל ישראל לילך בה ולחזק בדקה. לכאורה הר"ן חולק על כך, וזו לשונו (דרשות הר"ן, דרשה יא):

אבל בעיני פשט הכתוב כך הוא. ידוע הוא כי המין האנושי צריך לשופט שישפוט בין פרטיו, שאם לא כן איש את רעהו חיים בלעו, ויהיה העולם נשחת. וכל אומה צריכה לזה ישוב מדיני, עד שאמר החכם שכת הלסטים הסכימו ביניהם היושר. וישראל צריכין זה כיתר האומות. ומלבד זה צריכין

אליהם עוד לסיבה אחרת, והוא להעמיד חוקי התורה על תלם, ולהעניש חייבי מלקיות וחייבי מיתות בית דין העוברים על חוקי התורה, עם היות שאין באותה עבירה הפסד ישוב מדיני כלל...

והשם יתברך ייחד כל אחד מהענינים האלו לכת מיוחדת, וצוה שיתמנו השופטים לשפוט המשפט הצודק האמיתי, והוא אמרו ושפטו את העם משפט צדק, כלומר בא לבאר השופטים האלה לאיזה דבר יתמנו, ובמה כוחם גדול. ואמר שתכלית מינויים הוא כדי לשפוט את העם במשפט צדק אמיתי בעצמו, ואין יכלתם עובר ביותר מזה. ומפני שהסידור המדיני לא ישלם בזה לבדו, השלים האל תיקונו במצות המלך.

לדעתו, אכיפת חוקי התורה מופקדת בידי הדיינים, ואילו שמירת 'הסידור המדיני' מסורה למלך. אמנם, הר"ן 'השלים את התמונה' בהמשך דבריו (שם):

אם יבטל שום מצוה לצורך תיקון זמנו, לא תהיה כונתו לעבור על דברי תורה כלל, ולא לפרוק מעליו עול יראת שמים בשום צד, אבל תהיה כונתו לשמור את כל דברי התורה הזאת, ואת החוקים האלה לעשותם. שבכל מה שיוסיף או יגרע, יכוין כדי שחוקי התורה, יהיו יותר נשמרים. כאשר נאמר על דרך משל, כשיהיה הורג [רוצח] נפש בלא עדים והתראה, לא תהיה כונתו להראות ממשלתו לעם שהוא שליט על זה, אבל יכוין בעשותו זה, כדי שמצות לא תרצח תתקיים יותר, ולא יפרצו עליה.

דהיינו, אמנם המלך אינו עוסק באכיפת חוקי התורה, ובכל זאת, עליו להשתמש בסמכותו כדי להגביר את שמירת המצוות ואכיפת חוקי התורה.

מעיון בתנ"ך עולה כדברי הרמב"ם, שהמלכים עסקו באכיפת חוקי התורה. למשל, לגבי שאול המלך נאמר (שמואל א, כח ג): 'ושאול הסיר האבות ואת הידענים מהארץ'. יהושפט ביער את הקדש (מלכים א, כב מז) ואת העבודה הזרה (דברי הימים ב, יז ו).

בדומה לכך מתאר נחמיה, המנהיג הפוליטי בימי שיבת ציון, את מאבקו כנגד חילול שבת (נחמיה, יג טו-יט):

בימים ההמה ראיתי ביהודה דרכים גתות בשבת ומביאים הערמות ועמסים על החמרים ואף יין ענבים ותאנים וכל משא ומביאים ירושלם ביום השבת ואעיד ביום מכרם ציד. והצרים ישבו בה מביאים דאג וכל מכר ומכרים בשבת לבני יהודה ובירושלם. ואריבה את חרי יהודה ואמרה להם מה הדבר הרע הזה אשר אתם עשים ומחללים את יום השבת. הלוא כה עשו אבותיכם ויבא אלהינו עלינו את כל הרעה הזאת ועל העיר הזאת ואתם מוסיפים חרון על ישראל לחלל את השבת. ויהי כאשר צללו שערי ירושלם לפני השבת ואמרה ויסגרו הדלתות ואמרה אשר לא יפתחום עד אחר השבת ומנערי העמדתי על השערים לא יבוא משא ביום השבת.

וכן הוא מתאר את מאבקו נגד נישואי תערובת (נחמיה יג, כג-כה):

גם בימים ההם ראיתי את היהודים השיבו נשים (כתיב: אשדודיות) אשדדיות (כתיב: עמוניות עמוניות) מואביות. ובניהם חצי מדבר אשדודית ואינם מכירים לדבר יהודית וכלשון עם ועם. ואריב עמם ואקללם ואכה מהם אנשים ואמרטם ואשביעם באלהים אם תתנו בנתיכם לבניהם ואם תשאו מבנתיהם לבניכם ולכם.

לצד סמכות המלך לאכוף את חוקי התורה, מתברר שיש לו גם סמכות למנוע את אכיפת חוקי התורה. סמכות זו עולה מפרשת האישה התקועית שבאה לדוד המלך. אישה זו סיפרה לדוד שבנה האחד הרג את בנה האחר וכעת מבקשת המשפחה להרוג את הרוצח ולהשאיר אותה ערירית. על כך משיב דוד המלך (שמואל ב יד, יא): 'חי ה' אם יפל משערת בנך ארצה', וזאת לכאורה בניגוד למשפט התורה. הרלב"ג (שם) הסביר זאת כך: 'שאף על פי שהיה בן מות לפי משפטי התורה הנה היה יכולת למלך להצילו להוראת שעה' (וכן כתב המלבי"ם שם).

מקור דומה שעולה ממנו סמכות המלך למנוע אכיפת חוקי התורה הוא דברי הרשב"א, שהסביר מדוע לא העניש דוד המלך את יואב על רצח אבנר (שו"ת הרשב"א ה, ס' רלח):

זכור נא ענין דוד אדונינו מלכינו, אשר נהג להעלים עינו מיואב ושמעי, ואף על פי שהיו בני מות. והטענה שאמר: כי היום ידעתי שאני מלך על ישראל. כי לכל זמן מזומן, והעלמת עין מן העובר, לעתים מצוה, והכל לפי צורך השעה.

ג. שיקולים להימנעות מאכיפת חוקי התורה

ממה שהבאנו עד כה עולים שלוש סיבות להימנעות מאכיפת חוקי התורה:

1. הסיבה הראשונה להימנע מאכיפה היא במקרה שיש הפרה המונית של החוק, ואז מערכת אכיפת החוק איננה מועילה. שוב יאמר שהחלטה לצמצם את האכיפה אין משמעותה הפיכת האסור למותר אלא רק הימנעות מאכיפה. במקרה זה, מדובר על **צמצום הדרגתי** של האכיפה בגלל הפרה המונית של החוק, וזאת בתור חלק מתהליך החורבן.

2. הסיבה השנייה, במקרה של חוסר היכולת של השלטון לעמוד באכיפת החוק מיידית, אזי נדחית האכיפה לזמן מאוחר יותר. כפי שאמר דוד על יואב לאחר רצח אבנר (שמואל ב פרק ג, לט): 'ואנכי היום רך ומשוח מלך והאנשים האלה בני צרויה קשים ממני ישלם ה' לעשה הרעה כרעתו'. כאן מדובר על **הרחבה הדרגתית** של האכיפה, לפי יכולת השלטון לאכוף.

3. הסיבה השלישית היא כאשר אכיפת החוק תגרום עוול במקרה מסוים (במקרה המדובר לצד ג' - לאם הבנים). אפשרות זו לסתירה בין החוק לבין היושר עולה מדבריהם של שלושה אחרונים, שהמליצו לפנות לדרך של פשרה במקרה שעלול להיגרם עוול בדיני ממונות.

בשו"ת 'דברי מלכיאל' (ח"ב סי' קלג) נכתב: 'לפשר על פי יושר כגון שע"פ דין מגיע לו הכסף אבל ע"פ יושר אין ראוי שיקחנו...! הראי"ה קוק (שו"ת 'אורח משפט', חו"מ סי' א) כתב: 'שאם יראו שהדין הוא נגד היושר השכלי לפי מצב הענין, שאז כיון שיש בידם לעשות פשרה, יש מצוה דצדק צדק תרדוף בין לדין בין לפשרה'. ב'חידושי הרי"מ' (חו"מ סי' יב, בסוף חו"מ חלק ד) נכתב: 'הפשרה אינו כפי שירצה... דפשרה צריך הכרע דעת ועל כרחק שהוא נוטה למי שנוטה היושר יותר כך מפשרין...!'

יש להעיר כי ה'חזון איש' חלק על גישה זו (ספר 'אמונה ובטחון', פרק ג):

והנה העמיד רבנו ז"ל (= רבי יעקב בעל הטורים) דבריו בתחלת חושן המשפט ללמד דעת שגדרי הגזל והחמס אינן נפתרין ע"פ דעת בני אדם רק ע"פ חקי התורה, וכל שהוא נגד הדין הוא גזל אף שאין בני אדם מסכימים עליהם בבחינת הרגש, וכל מעשה שהוא בדין הוא קיום משפט אף שזה נגד דעות האנושיות...

סיכום ודין

על פי ההלכה, חוקי התורה הם חוקים מחייבים וניתנים לאכיפה. עיון בשאלת הסמכות לאכוף את חוקי התורה מעלה שאכיפת חוקי התורה אמורה להתבצע על ידי 'שוטרים' הכפופים לדיינים. במילים אחרות, מערכת האכיפה כפופה למערכת המשפט. אלא שמערכת המשפט עצמה יכולה להחליט שלא לאכוף עברות מסוימות, בכך שהיא פוסלת את עצמה על ידי אי עמידה בדרישות ההלכה. דוגמה למעשה כזה היא הגלות שגלתה הסנהדרין ממקומה בלשכת הגזית, כדי שלא לדון דיני נפשות, כאשר רבו הרוצחים.

עוד עולה מדברי הרמב"ם, שתפקידו של המלך לעסוק בחיזוק שמירת המצוות. לעומתו, הר"ן סובר שישנה הפרדה בין המלך, שתפקידו לעסוק ב'סידור המדיני', לבין הסנהדרין, שתפקידה לעסוק במשפט האלוקי. אולם, גם הר"ן מודה שתפקיד המלך להשתמש בסמכותו כדי לחזק את שמירת המצוות. למעשה, עיון בתנ"ך מלמד שמלכים ומנהיגים עסקו באכיפת חוקי התורה במגוון של נושאים ולאורך שנים רבות, וזוהי ראיה לשיטת הרמב"ם.

נוסף על סמכותו של המלך לאכוף את שמירת המצוות, יש לו גם סמכות לעכב או למנוע את ביצוע אכיפת חוקי התורה והענישה.

מסתבר שהחידוש הגדול יותר נוגע לשאלת היכולת לאכוף את חוקי התורה בהדרגה, דהיינו, הסמכות של חכמים או של ההנהגה הפוליטית להחליט שלא להעניש על עברות מסוימות ולדחות את האכיפה המלאה לזמן מאוחר יותר. חשוב להדגיש שעיקוב האכיפה אין משמעו הפיכת האסור למותר, אלא רק החלטה שלא להעניש את עובר העברה. החלטה כזו יכולה להתקבל כאשר מעשה העברה נפוץ בחברה, או כאשר יש קושי לאכוף את החוק, או עקב שיקול מקומי הנוגע למקרה מסוים.

כאשר הצעתי את הדברים לפני מו"ר הרב יעקב אריאל הוא אמר בלי ספק שיש סמכות בידי חכמי ההלכה לאכוף את חוקי התורה בהדרגה. הוא פקפק בנוגע לסמכות השלטון להגביל את האכיפה. הוא העלה את האפשרות שהשלטון יכול להימנע רק מאכיפת 'משפט המלך', וכמו כן השלטון יכול להמליץ לחכמים על הגבלת אכיפת חוקי התורה, אבל הסמכות הסופית היא בידי חכמי התורה.